

Ірина КОВАЛЬ-ФУЧИЛО
(Київ)

ФОЛЬКЛОРИСТИЧНІ ВИДАННЯ НТШ: ЕТНОГРАФІЧНИЙ ЗБІРНИК

У 1895 р. з ініціативи голови Товариства М. Грушевського НТШ почало видавати «Етнографічний збірник», а в 1898 р. на засіданні історико-філософської секції (голова – М. Грушевський) створено Етнографічну комісію. На засіданнях комісії розроблялися плани щодо збору етнографічних та фольклорних матеріалів, приймалися ухвали про оголошення відповідних відозв до сільської інтелігенції. В українських часописах часто з'являлися відозви Етнографічної комісії за підписами І. Франка і В. Гнатюка. Зразком для укладачів програм стала праця Ф. Вовка «Програма для збирання відомостей, дотичних народної побутової техніки». Вона скеровувала дослідника на широке бачення культури народу, коли кожен факт є важливим компонентом етнокультурної структури.

Широку «Програму для збирання відомостей про українсько-руський нарід» було укладено в 1895 р. під керівництвом М. Грушевського. Програма донині актуальна, оскільки йдеться про вивчення народного світосприйняття, світорозуміння - питання ще й досі маловивчені.

Для виконання програми народознавчих студій Етнографічна комісія залучала до праці чимало збирачів: інтелігенції, селян, учнів гімназій. Записи до НТШ надходили практично з усіх регіонів України: Харківщини, Київщини, Полтавщини, Запоріжжя, Житомирщини, Курщини, Рівненщини, Чернігівщини, Галичини, Холмщини, Закарпаття. Листи записувачів етнографічних матеріалів цінні не лише науково вартісними матеріалами, а й засвідчують почуття відповідальності їх авторів за долю рідної культури й науки.

Етнографічна комісія підносить експедиційну діяльність на високий науковий рівень: а) експедиції проводили за наперед визначеними завданнями, укладеним планом, розробленою програмою і маршрутом, які попередньо обговорено на засіданнях комісії й затверджено історико-філософською і філологічною секціями НТШ; б) розширено географію досліджень; в) на новий якісний рівень піднято комплексне вивчення етнографічних і локальних груп українців (гуцулів, бойків, лемків, поліщуків, подолян, волинян) на всій території їх проживання; г) запроваджено звітність за проведену роботу.

У 1898 р. комісія почала видавати ще один збірник: «Матеріали до українсько-руської етнології» (від 1909 р. це видання мало назву «Матеріали до української етнології», останній спарений том (21–22) вийшов у 1929 р. під назвою «Матеріали до етнології та антропології»). З метою фахового налагодження видань усі наукові праці обговорювалися на засіданнях відповідних секцій НТШ (етнографічні - на історико-філософській секції, фольклористичні - на філологічній секції).

Великого значення надавали вчені НТШ історико-порівняльному методу дослідження, виявленню історичного розвитку явища та поширення його на певній території. Важливо було систематизувати весь зібраний польовий матеріал, що давало б змогу займатися порівняльними студіями¹.

У цьому дослідженні зупинимось на аналізі фольклорних матеріалів «Етнографічного збірника».

Етнографічний збірник (тт 1–40, 1895–1929)

У «Передмові» до першого тому ЕЗ Михайло Грушевський писав: «Сим томом Наукове товариство ім. Т. Шевченка розпочинає нову серію публікацій, присвячену спеціально матеріалам до пізнання українсько-руського народу з погляду етнографічного, в ширшій значенні того слова». Укладачі прагнули показати широкому науково-

му загалу «багатство словесного матеріалу, що живе досі в устах українсько-руського народу».

Керманіч НТШ, професор Грушевський наголошував: «Наставали часи, коли етнографічні матеріали не знаходили собі притулку, гинули цілковито або фрагментами виходили на світ Божий в видавництвах чужих. Такого стану речей не міг поправити й новозаснований українсько-руський «вісник літератури, історії й фольклору» – «Жите і слово» д-ра Івана Франка, бо при всій охоті свого редактора міг лише невелику частину для публікації матеріалів етнографічних, і то найважливіших, уділити, хоч і то, звісно, було чималою прислугою українсько-руській етнографії» (с. VII).

Кожен том Етнографічного збірника містить передмову, де описано пропонований матеріал. Упорядники аналізували специфіку говірки того чи іншого регіону, зазначали існуючі паралелі до епічних і ліричних сюжетів у фольклорному спадку інших націй (найчастіше в російському, польському, білоруському, чеському, сербському, угорському, німецькому, англійському, французькому фольклорі). Кожен фольклорний текст супроводжувався паспортизацією. Майже у всіх збірниках подано покажчик найважливіших мотивів тому.

Принципи укладання тому, присвяченого певному жанру, відбору матеріалу загалом можна продемонструвати на прикладі впорядкування загадок, поданих у т. 5 (1898). У передньому слові до текстів загадок укладач І. Франко зазначає: «Із присланої д. Миколаевичем для Наук. тов. ім. Шевченка збірки народних загадок (усіх 152) ми виключили ті, що вже в ідентичній формі були друковані в збірці Номиса. Тих ідентичних загадок було 42, а щоб дати поняття про комплект збірки д. Миколаевича, ми назвемо тут ті номери збірки Номиса, що відповідають загадкам, вичеркненим нами з отсеї збірки» Далі наведено необхідні номери. «Решту збірки д. Миколаевича ми впорядкували по темах (як у збірці Чубинського) і додали до кожної загадки показ на варіанти, які є в збірниках загадок Номиса і Чубинського» (ЕЗ, т. 5, с. 219). Ось таку ретельну роботу проведено з кожним текстом, причому без зайвого дублювання вже опублікованих текстів.

В Етнографічних збірниках НТШ уміщено такі фольклорні жанри:

1. Анекдоти (тт. 2, 6, 9, 14, 30)
2. Байки (тт. 4, 9, 30, 37, 38)
3. Весільні пісні (т. 11)
4. Вірування (т. 5)
5. Голосіння (т. 31, 32)
6. Демонологічні легенди (тт. 15, 33, 34)
7. Дитячі пісні і примовляння (т. 5)
8. Загадки (т. 5)
9. Замовляння (примівки) (т. 5)
10. Історичні перекази (тт. 4, 9, 25, 30)

11. Казки (тт. 1, 2, 4, 7, 9, 14, 25, 29,)
12. Коломийки (тт. 17, 18, 19, 20)
13. Колядки і щедрівки (тт. 35, 36)
14. Легенди (тт. 3, 5, 9, 12, 13, 14, 25, 30)
15. Лірницькі пісні (т. 2)
16. Новели (тт. 3, 8, 9, 14, 25, 30)
17. Оповідання (т. 14)
18. Пісні (тт. 9, 11, 39, 40)
19. Приповідки (тт. 5, 10, 16, 23, 24, 27, 28)
20. Тости (приказки при чарці) (т. 5)

Анекдоти

До 2 т. ЕЗ (1896), крім матеріалу В. Гнатюка про лірників і «Заміток етнографічних з Угорської Русі» Ю. Жатковича, увійшов матеріал Митрофана Дикарива «Чорноморські народні казки й анекдоти» (усього 23 номери). Анекдоту, жанру, який, за визначенням В. Гнатюка, найпопулярніший у народній словесності, повністю присвячено т. 6 «Галицько-руські анекдоти. Зібрав В. Гнатюк» (1899) – усього 700 номерів. У «Передньому слові» укладач описав специфіку жанру, особливості побутування, інформаторів. До кожного номера подано паспортизацію. Паралелі до українських анекдотів уклав І. Франко.

Народні анекдоти представлені в т. 9 «Етнографічні матеріали з Угорської Русі. Зібрав В. Гнатюк» (1900)². Дослідник умістив також 36 анекдотів у т. 30 «Етнографічні матеріали з Угорської Русі. Байки, легенди, історичні перекази, новели, анекдоти з Бачки» (1911). Шість анекдотів подано в т. 14 «Оповідання Р. Ф. Чмихала. Зібрав В. Лесевич» (1903). Це матеріал, зібраний від надзвичайно талановитого оповідача з Полтавщини. Тогочасний анекдот суттєво відрізнявся від сучасного, насамперед за розміром – він був значно довший. Нині фольклористи класифікують цей жанр як соціально-побутову казку.

Байки

Байки 19 ст. – це казки про тварин, найдавніший казковий жанр. Байки вміщені в т. 4 «Етнографічні матеріали з Угорської Русі. Зібрав В. Гнатюк» (1898) – 3 номери; у т. 30 «Етнографічні матеріали з Угорської Русі. Байки, легенди, історичні перекази, новели, анекдоти з Бачки» (1911) – 8 номерів.

Повністю байці присвячено тт. 37–38 «Українські народні байки (звіриний епос). Зібрав В. Гнатюк» (1916). Тут уміщено 432 номери, зібрані чи не з усієї етнографічної території України. Найбільше до видання увійшло матеріалів І. Волошигського (Городенщина) – 133, П. Тарасевського (Курщина) – 98, А. Онищука (Снятинщина і Косівщина) – 46, В. Гнатюка (Бучаччина, Старосамбірщина) – 45. До збірника увійшло 39 передруків із збірників І. Рудченка (11), Б. Грінченка (11), І. Верхратського (6), П. Чубинського (3), М. Драгоманова (2), В. Шухевича (2) та ін. Це тексти, до яких «не знайшлося нових варіантів» серед ма-

теріалу В. Гнатюка. Тобто укладач якнайповніше представив варіанти українського звірино епосу.

До складу тому увійшла велика аналітична стаття В. Гнатюка «Деякі уваги над байкою», подано до кожного номера паралелі й «літературні перерібки», а також покажчик мотивів німецькою мовою. Упорядник поділив матеріал на такі розділи: Ссавці (дикі, домашні). Птиці. Повзуни. Земноводні. Риби. Шкаралупники (рак). Павуківці. Комахи. Голоси звірів.

Весільні пісні

Весільні пісні, а також опис обряду подано у т. 11 «Етнографічні матеріали з Угорської Русі. Зібрав В. Гнатюк» (1901). Усього 88 номерів.

Вірування

Том 5 ЕЗ (1898) вийшов під редакцією І. Франка. Тут уміщено різномірний матеріал, зокрема «Людові вірування на Підгір'ю, в с. Ходовичах Стрийського пов.» у запису Філарета Колесси, а також «Людові вірування на Підгір'ю» у запису Івана Франка.

Голосіння

Жанру голосіння повністю присвячений 31 том ЕЗ, за редакцією Іларіона Свенціцького (1912). Тут подано 300 текстів, з них 139 текстів друкуються вперше. Ще 37 текстів уміщено в т. 32, який присвячений похоронним звичаям, за редакцією В. Гнатюка (ці томи вийшли однією книгою). До тому голосіння увійшли передруки текстів із таких видань: Метлинский А. Народные южнорусские песни (К., 1854); Брайловский С. Похоронные причитания южного края (РФВ, XII, 1884); із «Киевской старины», Булгаковский Д. Г. Пинчуки (С.Пб., 1890); Милорадович В. П. Сборник малорусских песен Лубенского уезда Полтавской губ. (Сборник Харьковского историко-филологического общества, X, 1897); Малинка А. Н. Малорусские обряды, поверья и заплачки при похоронах (ЭО, 1898, III); Шухевич В. Гуцульщина, III.

Демонологічні легенди

Демонології українців повністю присвячено 15, 33, 34 томи ЕЗ.

У «Передньому слові» до т. 15 «Знадоби до галицько-руської демонології. Зібрав В. Гнатюк» (1903) упорядник наголошує: «Звичайно записувачі звертають найбільшу увагу на пісні та казки, а інші матеріали, між тим і такі, як обняті сим томом, записують лише випадково. Тим часом якраз такі матеріали мають спеціальну ціну для нас і то не лише тому, що їх зібрано відповідно дуже мало, але й з тої причини, що в них міститься багато елементів, властивих лише нашому народові, а не перебраних із загальної людської скарбниці фольклорної, як се є, приміром, із казками».

33 і 34 томи ЕЗ «Знадоби до української демонології. Зібрав В. Гнатюк» (1912) становлять другий том українських демонологічних легенд. Ще

в 15 томі укладач зазначив: «Різниця між обома томами буде лиш та, що коли в отсім подано недруковані ще ніде матеріали, то до другого тому вйдуть і деякі передруки, хоч нечисленні зрештою». Унаслідок цього назву другого тому демонології змінено: «Знадоби до української демонології», оскільки сюди «увійшли записи з російської України» – матеріали М. Дикарева, П. Тарасевського, Д. Щербаківського. У т. 33 надруковано велику аналітичну статтю В. Гнатюка «Останки передхристиянського світогляду наших предків». У ній автор подав перелік демонів, характерних для українського світогляду і порівняв їх із демонологічними персонажами інших слов'янських народів.

Дитячі пісні і примовляння

Дитячі жанри представлено в т. 5 ЕЗ (1898): «Діточі пісні, прозивання, передразнювання, насміхи і т. і.» (усього 44 номери). Вони становлять п'ятий розділ «Фольклорних матеріалів із збірки проф. д-ра Раймунда Кайндля».

Загадки

Загадки вміщено в т. 5 ЕЗ (1898): «Людові загадки з Кам'янецького повіту, в с. Половім записав Яків Миколаевич» (усього 110 номерів).

Замовляння (примівки)

Замовляння вміщено в т. 5 ЕЗ (1898): «Гуцульські примівки» (усього 21 номер).

Історичні перекази, оповідання

Історичні перекази вміщено в чотирьох томах «Етнографічних матеріалів з Угорської Русі»:

Казки

Записуванню й публікуванню казок Етнографічна комісія приділила щонайпильнішу увагу: їх вміщено у восьми томах Етнографічного збірника - 1, 2, 4, 7, 9, 14, 25, 29 томи:

Коломийки (тт. 17, 18, 19, 20)

Коломийкам присвячено три томи ЕЗ – 17–19 (1905, 1906, 1907). Їх записувач і упорядник подав тексти за такими розділами:

Усього 8622 номерів. Записи зроблено в Угорщині, Буковині, Галичині.

Дуже мало інформації про 20 том ЕЗ. Існують свідчення, що він був запланований, але не вийшов. Нині в бібліотеках України цього тому ЕЗ немає.

2508 коломийок вміщено в 11 томі ЕЗ «Галицько-руські народні пісні з мелодіями. Зібрав у селі Холодовичах д-р. І. Колесса» (1901).

Колядки і щедрівки (тт. 35, 36)

Колядкам і щедрівкам присвячено 35 і 36 томи ЕЗ: «Колядки і щедрівки. Зібрав В. Гнатюк», т. 1 (1914), т. 2 (1914). Це матеріали, які «обіймають ціле століття, бо починаються записами З. Д. Ходаковського, початими зараз із початком другого десятиліття XIX ст., а кінчаються записами ... 1913 р.» Для укладання корпусу колядок і щедрівок В. Гнатюк використав низку збірок, як правило, раніше не друкованих. Він зазначив: «Ма-

ючи таку силу записів, в яких назбирувалося не раз 40–60 варіантів одної колядки, я міг вибрати з них для друку тільки найкращі і найповніші... Для спеціалістів зробив я одначе їх доступними, зложивши недруковані рукописи у бібліотеці НТШ».

У томі представлені тексти з усієї України, але найбільше – з Гуцульщини, оскільки «в одній Гуцульщині заховалися вони ще в повній первісній архаїчності» (С. 4).

До першого тому, крім традиційного «Переднього слова», увійшла розповідь берези Петра Шекерика-Дониківа «Як відбуваються коляди у гуцулів». Усього 607 номерів.

До багатьох колядок наведено паралелі із попередніх видань. У «Додатку» наведено паралелі до колядок із видання Коробка Н. «Колядки і щедрівки, записанні в Волинском Полесьє» // Живая старина, 1901.

Легенди

Легенди, за Іваном Франком, – це «оповідання духовного змісту» (із передмови до видання («Галицькі народні новели. Зібрав Осип Роздольський» (ЕЗ, т. 8, 1900). Це оповіді про біблійних героїв: про Ноя, Самсона, Соломона, Богородицю, Хреста, св. ап. Петра тощо. Цей фольклорний жанр досить повно представлено в ЕЗ. 47 легенд вміщено в т. 3 (Етнографічні матеріали з Угорської Русі. Зібрав В. Гнатюк. Т. 1. Легенди і новели. – 1897). Тут маємо легенди із такими назвами: «Про початок світу і перших людей», «Борба св. Михаїла з Люцифером», «Про Ноя», «Ангел на службі у попа» та інші.

У цьому ж томі подано оповіді про найкращих оповідачів, які дають змогу відтворити особливості виконання і побутування жанру. Гнатюк наголошував: «Записуючи свої матеріали, я тримався тої засади, щоби записати все, слово в слово, а не пропустити нічого» (с. 13). Він уклав бібліографію збірників українського, російського, словацького, польського, чеського, білоруського, німецького прозового фольклору, «з яких черпав паралелі» (с. 16).

Легенди вміщено також в інших томах «Етнографічних матеріалів з Угорської Русі» В. Гнатюка: т. III (ЕЗ, т. 9, 1900); т. IV (ЕЗ, т. 25, 1909) – 3 номери; т. VI (ЕЗ, т. 30, 1911) – 66 номерів.

П'ять легенд подано в т. 5 ЕЗ (1898).

Повністю легендам присвячено 12 і 13 томи ЕЗ. У т. 12 «Галицько-руські народні легенди. Усього 172 номери. Крім цього, у т. 13 є також додатки до т. 12, усього 63 номери, а також покажчик мотивів німецькою мовою.

17 легенд вміщено в т. 14 ЕЗ «Оповідання Р. Ф. Чмихала. Зібрав Володимир Лесевич» (1903). Ці тексти присвячені релігійним темам, а також це оповіді про давні історичні події («Про київську звівницю», «Доля і злидні» тощо).

Лірницькі пісні

Лірницькі пісні, а також інший матеріал, пов'язаний із життям і побутом лірників представлено в т. 2 ЕЗ: «Гнатюк В. Лірники, лірницькі пісні, молитви, слова і т. ін. з пов. Бучацького» (1896). Це запис повного репертуару галицького лірника³. Мета публікації: «Представити репертуар галицького лірника». Усього 40 номерів.

Новели

Новели – це невеликі оповідання на соціально-побутові теми (про попа, злодія, наймита, багача, царя, бідного тощо). 36 новел уміщено в т. 3 (Етнографічні матеріали з Угорської Русі. Зібрав В. Гнатюк. Т. 1. Легенди і новели. – 1897). Усього 36 номерів.

Новели уміщено також в інших томах «Етнографічних матеріалів з Угорської Русі» В. Гнатюка: т. III (ЕЗ, т. 9, 1900); т. IV (ЕЗ, т. 25, 1909) – 7 номерів; т. VI (ЕЗ, т. 30, 1911) – 43 номери.

11 новел уміщено в т. 14 ЕЗ «Оповідання Р. Ф. Чмихала. Зібрав Володимир Лесевич» (1903).

Повністю легендам присвячено т. 8 «Галицькі народні новели. Зібрав Осип Роздольський» (1900). Показчик паралелей з фольклору інших народів уклад Іван Франко. Останній звертає увагу на мовну вартість текстів у записах О. Роздольського: «Подає нам тексти, схоплені, так сказати, *in flagranti* з народних уст, з усіма відзнаками, переривами, анаколютами, властивими невиробленому мисленню многих його оповідачів.

Ся кучерява мовна форма, певно, уймає текстам д. Роздольського багато артистичної вартості, але додає їм своєрідного повабу, малюючи добре душу і настрій його оповідачів, має крім великого мовного ще й психологічний інтерес».

Усього том містить 81 новелу.

Оповідання

Чотирнадцятий том ЕЗ названо «Оповідання Р. Ф. Чмихала. Зібрав В. Лесевич» (1903). Це записи від одного оповідача – денисівського байкаря Родіона Федоровича Чмихала із с. Денисівка Лубенського пов. Полтавської губ.

Отже, укладач трактує оповідання досить широко – це народна проза. Цей том відрізняється від інших тим, що є, так би мовити, авторським: усе записано лише від однієї людини. Проте, за свідченням В. Лесевича, це «репертуар паресічного доброго оповідача народного», із всіма ознаками фольклорного тексту. Укладач так писав про мову Р. Чмихала: «Уважаючи на його плавне, виразне й не монотонне оповідання, трудно й уявити, що перед вами неписьменний чоловік, мешканець глушини, далекий від професійного світу, що ніколи в житті не чув ані крихітки доброго читання, ані хоч би так виголошеної проповіді» (с. 5).

У передмові подано інформацію про цього оповідача, а також характеристику пропонованого фольклорного матеріалу.

Пісні

Українські народні пісні досить численно представлено в ЕЗ. Так, у т. 9 «Етнографічні матеріали з Угорської Русі. Зібрав В. Гнатюк» т. III. [казки, легенди, новели, анекдоти, байки, історичні спомини і докладний опис весілля; пісні] (1900) розділ II має назву «Бачванські пісні» (назва походить від географічної назви Бач-Бодрогського комітату).

Том 11 «Галицько-руські народні пісні з мелодіями. Зібрав у селі Холодовичах др. І. Колесса» (1901) містить 337 пісень (обрядових зокрема). Автори передмови – Олександр та Філарет Колесси.

Вагомим здобутком української музичної фольклористики є спарений 39–40 том ЕЗ. Це «Народні пісні з Галицької Лемківщини. Тексти й мелодії. Зібрав, упорядкував і пояснив др. Ф. Колеса» (1929). Том містить ґрунтовні передмови. «Передне слово» присвячене аналізу особливостей народної музики українців. Далі подано відомості про місце запису й інформаторів («співці-селяни, що від них записано пісні»). Тут також надруковане дослідження «Порядкування й характеристичні признаки лемківських пісенних мелодій».

Важливо, що упорядник подав паралелі до текстів, а також до мелодій лемківських пісень.

Приповідки

Приповідки – прислів'я і приказки – найчисленніший жанр серед представлених в ЕЗ. Тринадцятий корпус у 6 книгах І. Франка (тт. 10, 16, 23, 24, 27, 28) – це перше в українській фольклористиці пареміологічно-пареміографічне дослідження узагальненого характеру.

Іван Франко розробив чітку методологію фіксації, упорядкування та вивчення паремійного матеріалу, апробував цілісну систему принципів⁴.

У т. 10 ЕЗ (1901) подано бібліографію раніше виданих збірників паремій.

123 паремії представлено в т. 5 ЕЗ (1898): «Приповідки буковинських Руснаків і Гуцулів». Вони становлять восьмий розділ «Фольклорних матеріалів із збірки проф. д-ра Раймунда Кайндля».

Тости (приказки при чарці)

Тости – «приказки при чарці» подано в т. 5 ЕЗ (1898): «Приказки при чарці у буковинських Підгір'ян» (усього 6 номерів). Вони становлять шостий розділ «Фольклорних матеріалів із збірки проф. д-ра Раймунда Кайндля».

Перелік томів Етнографічного збірника

1. Крамаренко М. Різдва святики в станції Павлівській Єйського oddілу на Чорномор'ї; Роздольський О. Галицькі народні казки в Берліні пов. Бродського; Шимченко О. Українські людські вигадки; Програма до збирання... – 1895.

2. Гнатюк В. Лірники, лірницькі пісні, молитви,

